

Agnieszka Pudelko
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

KRAJOBRAZ KULTUROWY KATOWIC JAKO CZYNNIK KSZTAŁTOWANIA POTENCJAŁU ROZWOJOWEGO

Abstract

The cultural landscape of Katowice as a shaping factor of the development potential

The theme of the article is the analysis of issues related to the cultural landscape as a factor in shaping the development potential on the example of Katowice. The text presents legal aspects of the protection of cultural landscape that can be used by institutions related to the heritage protection system. Presented are also the most valuable examples of monuments in Katowice and the methods for their legal protection. Attention is also being paid to the presence of the cultural landscape in strategic documents as an important element which could contribute to building competitive advantage of regions. Analysis of the cultural potential of Katowice indicates that cultural heritage is a very prominent part of development.

Key words: cultural landscape, development potential, historical monuments, Katowice

Streszczenie

Przedmiotem artykułu jest analiza zagadnień związanych z krajobrazem kulturowym jako czynnikiem kształtowania potencjału rozwojowego na przykładzie Katowic. W tekście przedstawiono prawne aspekty ochrony krajobrazu kulturowego, które mogą zostać wykorzystane przez instytucje związane z systemem ochrony dziedzictwa. Zaprezentowano także najbardziej wartościowe przykłady katowickich zabytków oraz sposoby ich prawnej ochrony. Uwagę zwrócono na obecność krajobrazu kulturowego w dokumentach strategicznych jako ważnego elementu mogącego się przyczynić do zbudowania przewagi konkurencyjnej regionów. Analiza potencjału kulturowego Katowic wskazuje, że dziedzictwo kulturowe może odgrywać w rozwoju tych regionów znaczącą rolę.

Słowa kluczowe: krajobraz kulturowy, Katowice, potencjał rozwojowy, zabytki

Wstęp

Nowoczesne myślenie o dziedzictwie kulturowym wymaga rozszerzenia systemu jego ochrony. To już nie tylko opieka nad poszczególnymi obiektami, ale szersze spojrzenie obejmujące całe krajobrazy kulturowe i dziedzictwo niematerialne. Umiejętne zarządzanie dziedzictwem kulturowym może przynieść wiele korzyści, zarówno ekonomicznych, jak i związanych z zachowaniem tożsamości. Celem artykułu jest analiza, czy krajobraz kulturowy Katowic może stanowić ważny element budowania potencjału rozwojowego miasta, jakie środki prawne dotyczące jego ochrony są w rękach władarzy, w jaki sposób je wykorzystują i czy stanowią one część strategii rozwoju. Wskazano także przykłady obiektów, które, choć cenne z punktu widzenia architektonicznego i zachowania dziedzictwa kulturowego, nie są objęte żadną z form ochrony lub ich ochrona nie jest dostateczna. Analiza poszczególnych przykładów dowodzi, że krajobraz kulturowy Katowic, w szczególności ten obejmujący zabytki przemysłowe i modernistyczne, może się stać ważnym czynnikiem rozwojowym, chociaż obecnie nie jest on dostatecznie wykorzystany.

Krajobraz kulturowy jako czynnik kształtowania potencjału rozwojowego

Rozwój, najogólniej, można zdefiniować jako

(...) względnie długotrwały proces zmian lub zespół działań (procesów) prowadzących do przekształceń stanu określonego układu w danej skali przestrzennej ze stanu mniej złożonego w uznaną za wyższą, bardziej złożoną lub korzystną formę [Murzyn-Kupisz, 2012: 67–68].

Postrzegany jest zatem jako zjawisko z reguły pozytywne. Rozwój może być rozumiany wąsko, jako wzrost gospodarczy, który da się zmierzyć wskaźnikami ilościowymi, lub szeroko (na przykład społeczny, kulturowy, ekologiczny); do jego pomiaru niezbędne jest wykorzystanie także wskaźników jakościowych, trudniejszych do zmierzenia i porównania. Kolejną kwestią jest wskazanie, gdzie tkwi potencjał rozwojowy, czy jest on egzogeniczny (wpływają na niego czynniki zewnętrzne), czy endogeniczny (tkwi w samym regionie) [Murzyn-Kupisz, 2012: 68]. W niniejszym opracowaniu pojęcie rozwoju zostanie zdefiniowane szeroko – ze szczególnym uwzględnieniem krajobrazu kulturowego, który jest zasobem wewnętrznym, ale przy jego wykorzystaniu należy także zwrócić uwagę na czynniki zewnętrzne, które dają możliwość budowania przewagi konkurencyjnej.

Krajobraz kulturowy, czyli jeden z czynników budowania potencjału rozwojowego w myśl ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, definiowany jest jako „przestrzeń historycznie ukształtowana w wyniku działalności czło-

wieka, zawierająca wytwory cywilizacji oraz elementy przyrodnicze” [Ustawa, 2003b, art. 3]. Krajobraz kulturowy jest więc całością przestrzeni charakterystycznej dla danego regionu czy gminy, w której to przestrzeni przenikają się wytwory ludzkie i naturalne. Jest on jednym z komponentów dziedzictwa materialnego. Ważne jego uzupełnienie stanowi dziedzictwo niematerialne, a więc zwyczaje, tradycje, ubiór czy gwara, które stają się uzupełnieniem fizycznej tkanki i świadczą o tożsamości danego regionu.

Łukasz Gawęł zwraca uwagę, że w tym swoistym przejściu od ochrony pojedynczych zabytków do kategorii wyższego poziomu, jakim jest krajobraz kulturowy, na władzach spoczywa ogromna odpowiedzialność:

Krajobraz kulturowy jest bowiem zasobem niezwykle wrażliwym i – co najważniejsze – nieodnawialnym. Zniszczone (czy utracone w inny sposób) współtworzące go komponenty w większości przypadków nigdy nie zostaną odzyskane w pierwotnej formie. Wielkie znaczenie ma również to, jakie nowe elementy zostaną wprowadzone do tej przestrzeni – będą w niej obecne dziesiątki, a nawet setki lat [Gawęł, 2012: 168].

Ochrona krajobrazu kulturowego nie jest muzeifikacją terenu i zachowaniem go za wszelką cenę w obecnym stanie, ale świadomym dysponowaniem tkanką miejską – a więc ochroną zabytków i kreowaniem nowych przestrzeni, które będą tworzyły spójną i komplementarną całość, z szacunkiem odnoszącą się do dziedzictwa, ale również kreatywnie go przetwarzającą.

Katowice dla odmiany¹

Pozornie mogłoby się wydawać, że wykreowanie przewagi konkurencyjnej Katowic w oparciu o krajobraz kulturowy jest zadaniem co najmniej karkołomnym. W badaniu przygotowanym na potrzeby *Strategii promocji Katowic* ponad połowa respondentów ocenia je jako miasto związane z górnictwem i przemysłem, mające problemy z brudem i zanieczyszczeniem środowiska [Strategia, 2012: 37]. Czy więc ośrodek kojarzący się z nierentownym górnictwem, małą ilością zieleni i niszczącymi obiektami poprzemysłowymi może oprzeć budowanie swojego potencjału rozwojowego na krajobrazie kulturowym? Z pewnością tak, jest to bowiem jeden z najbardziej różnorodnych kulturowo obszarów Polski, charakteryzujący się, mimo swojej krótkiej historii, olbrzymim bogactwem dziedzictwa materialnego i niematerialnego.

Tradycje przemysłowe na terenie Katowic sięgają XIII wieku, kiedy istniały tutaj niewielkie osady zajmujące się wytopem i obróbką żelaza. Prawa miejskie miejscowość uzyskała dopiero w 1864 roku i wtedy rozpoczął się gwałtowny rozwój, oparty w głównej mierze na przemyśle wydobywczym [Jałowicki,

¹ Hasło reklamowe Katowic przyjęte w 2013 roku.

Szczepański, 2006: 101]. Powstawały kopalnie i huty, a także sieć komunikacyjna. By przyciągnąć nowych pracowników, budowano osiedla patronackie oraz inne obiekty użyteczności publicznej. Do miasta przyłączone zostały dzielnice będące wcześniej osobnymi gminami leżącymi na obrzeżach [Studium, 2009: 22]. Intensywny rozwój przemysłu nastąpił także w PRL. Katowice stały się zakładnikiem polityki zdominowanej potrzebami ciężkiego przemysłu i frontu propagandowego. W 1953 roku, po śmierci Stalina, miasto zostało przemianowane na Stalinogród i funkcjonowało pod tą nazwą do odwilży w 1956 roku. Powstały wtedy śmiałe założenia architektoniczne, obecne w przestrzeni miasta do dziś, na przykład Spodek, osiedle Tysiąclecia czy graniczący z miastem Park Kultury i Wypoczynku w Chorzowie [Bartoszek, Gruszczyński, Szczepański, 1997: 23–25]. Po 1989 roku część zakładów upadła w związku z brakiem dotacji państwowych i niemożnością poradzenia sobie w nowych warunkach rynkowych. Obecnie Katowice po raz kolejny intensywnie się rozwijają – budowane są nowe układy komunikacyjne, stopniowo prowadzona jest także rewitalizacja kolejnych kwartałów miejskich, powstają centra handlowe i biznesowe oraz osiedla mieszkaniowe [Studium, 2009: 23].

Mimo że historia miasta jest krótka, jest też niezwykle burzliwa. W ciągu ostatnich 200 lat ze słabo zaludnionego obszaru wiejskiego Katowice przekształciły się w miasto poprzemysłowe. Jego tożsamość została ukształtowana nie tylko przez doniosłe wydarzenia dziejowe, ale także przez przedstawicieli kolejnych narodowości, którzy zamieszkiwali te tereny. Ryszard Nakonieczny zwraca uwagę, że w każdym kolejnym okresie dziejowym dochodziło do zerwania ciągłości historycznej obszaru. Kolejni gospodarze tego miasta opierali swoją władzę na przeciwstawieniu się poprzedniemu systemowi. Pruscy zaborcy, politycy okresu II Rzeczypospolitej, niemieccy okupanci, komunistyczni urzędnicy partyjni i wreszcie dzisiejsi włodarze – wszyscy oni od nowa próbują budować historię tego terenu, w związku z tym jednoznaczne określenie jego tożsamości wydaje się niezwykle trudne [Nakonieczny, 2009: 74]. Należy zatem przyjąć, bez wdawania się z kwestie dotyczące genealogii, całe bogactwo tego regionu, z jego charakterystyczną architekturą – familokami, szybami wydobywczymi, kopalniami i hutami, śląskim językiem, kuchnią, strojami, tradycjami, zwyczajami, świętami, gościnnością, wielokulturowością. Wszystko to, wykorzystane w kreatywny sposób, może poskutkować zbudowaniem wizerunku Katowic jako obszaru czerpiącego z bogatej tradycji, ale jednocześnie nieustannie się rozwijającego, któremu posiadane dziedzictwo daje impuls do wzrostu.

Prawne formy ochrony krajobrazu kulturowego

Jednym z narzędzi, przez które władze miejskie mogą chronić krajobraz kulturowy, są prawne formy ochrony. W polskim prawodawstwie jest on chroniony szczególnie na podstawie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym.

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami definiuje cztery formy ochrony zabytków wiążące się z ochroną konserwatorską. Są to:

1. wpis do rejestru zabytków;
2. uznanie za pomnik historii;
3. utworzenie parku kulturowego;
4. ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego [Ustawa, 2003b, art. 7].

Wszystkie powyższe formy ochrony zabytków są równorzędne, a więc skutkują jednakowymi konsekwencjami prawnymi, a prace prowadzone przy zabytku muszą być konsultowane z właściwym konserwatorem.

Podstawową formą katalogowania zabytków jest ewidencja. Wpis do niej nie wiąże się z objęciem ustawową ochroną. Jest to spis zabytków, prowadzony na poziomie gminnym, wojewódzkim i krajowym, w formie kart ewidencyjnych [Ustawa 2003b, art. 22]. Powinny się w niej znajdować wszystkie zabytki z danego terenu. W rzeczywistości jednak ewidencje zabytków często są spisami niekompletnymi, niezawierającymi podstawowych informacji o obiektach. W takiej sytuacji zarządzanie krajobrazem kulturowym wydaje się zadaniem niezwykle trudnym – jak bowiem podjąć decyzję o tym, co warto zachować, jeśli nie ma pełnego obrazu posiadanego zasobu?

Podstawową i najbardziej powszechną formą ochrony zabytków jest wpis do rejestru. Spis ten prowadzony jest przez wojewódzkiego konserwatora zabytków. Włączenie obiektu do rejestru następuje na wniosek konserwatora lub właściciela. W skład wpisu może wchodzić także otoczenie obiektu, jego nazwa, a nawet cały układ urbanistyczny [Ustawa 2003b, art. 8–9]. Wpis do rejestru nie wiąże się z żadnymi przywilejami dla właściciela obiektu zabytkowego, ale z szeregiem obowiązków polegających między innymi na konieczności pokrycia z własnych funduszy wszelkich prac remontowych wykonanych zgodnie z zaleceniami konserwatorskimi.

Uznanie za pomnik historii to z kolei najbardziej prestiżowa forma ochrony zabytków w Polsce. Zabytek wpisany do rejestru lub park kulturowy za pomnik historii uznaje Prezydent RP na wniosek ministra właściwego ds. kultury i dziedzictwa narodowego, po zasięgnięciu opinii Rady Ochrony Zabytków. Minister kultury i dziedzictwa narodowego może przedstawić Komitetowi Dziedzictwa Światowego wniosek o wpis pomnika historii na *Listę Dziedzictwa Światowego UNESCO* [Ustawa 2003b, art. 15].

Ustanowienie parku kulturowego na danym terenie „w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi, charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej” ma miejsce na podstawie stosownej uchwały rady gminy, po wcześniejszym skonsultowaniu tej decyzji z wojewódzkim konserwatorem zabytków [Ustawa 2003b, art. 16]. Jest to zdecydowanie najrzadziej wykorzystywana forma

ochrony zabytków w Polsce. W ramach ustanowienia parku kulturowego można chronić cały obszar związany z dziedzictwem kulturowym regionu – starówkę, zabytkową dzielnicę mieszkaniową itp. Ustanowienie parku kulturowego wiąże się z wieloma obostrzeniami dla użytkowników terenu, między innymi z koniecznością konsultacji wyglądu reklam umieszczanych w przestrzeni publicznej, daje jednak możliwość objęcia ochroną dużego obszaru, obejmującego nie tylko same budynki, ale także przestrzeń pomiędzy nimi, w ramach jednej uchwały, a nie poprzez żmudny proces wpisu pojedynczych zabytków do rejestru.

Ostatnią z ustawowych form ochrony zabytków, czyli ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego lub decyzji lokalizacyjnej, traktuje się najczęściej jako powtórzenie poprzednich zapisów – umieszczane są w niej obiekty wpisane do rejestru zabytków, pomniki historii lub parki kulturowe, bardzo rzadko ta forma ochrony traktowana jest jako samodzielna. Poza tym, zgodnie z polskim prawodawstwem, miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego są dokumentem fakultatywnym dla gmin, w związku z czym wciąż niewiele jednostek administracyjnych objęło nimi cały teren, jakim gospodarują. W 2012 roku obejmowały one 27,9% kraju [Ewidencja GUS, 2014], więc tylko na tym terenie forma ta może być stosowana.

Oprócz powyższych form ochrony ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym daje możliwość organom gminy określenia w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego zasad ochrony dóbr kultury współczesnej. Są to

(...) nie będące zabytkami dobra kultury, takie jak pomniki, miejsca pamięci, budynki, ich wnętrza i detale, zespoły budynków, założenia urbanistyczne i krajobrazowe, będące uznanym dorobkiem współcześnie żyjących pokoleń, jeśli cechuje je wysoka wartość artystyczna lub merytoryczna [Ustawa 2003b, art. 2].

Problemem jest jednak to, że studium, chociaż obowiązkowe, jest jedynie aktem wewnętrznym, nie ma zatem mocy prawnej, więc naruszenie tej formy ochrony nie może się wiązać z żadnymi konsekwencjami.

Polska ratyfikowała także *Konwencję UNESCO w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego*, na mocy której została ustanowiona *Listę dziedzictwa światowego* [Konwencja, 1976], a także *Konwencję UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego* [Konwencja, 2011], na mocy której została z kolei stworzona *Lista reprezentatywna niematerialnego dziedzictwa kulturowego* [Konwencja, 2011]. Wpis na każdą z tych list ma charakter prestiżowy i wiąże się z ogromnym wzrostem zainteresowania danym dziedzictwem w skali światowej. Warto więc czynić starania zmierzające do umieszczenia pomników historii i najważniejszych przejawów dziedzictwa niematerialnego w którymś z tych spisów.

Polskie prawodawstwo szeroko opisuje formy ochrony i ewidencjonowania, jakimi może być objęte dziedzictwo materialne. Są to środki służące do ochrony zarówno poszczególnych obiektów, jak i całych krajobrazów kulturowych. Ustawy dają także możliwość wyróżnienia tych obiektów, które nie mają statusu

zabytkowego, są jednak niezwykle ważne dla lokalnej społeczności (ze względów tożsamościowych albo przez walory architektoniczne) i w związku z tym należy je chronić. Akty normatywne pozwalają także na wyróżnienie obiektów posiadających szczególną wartość dla Polaków (wpis na listę pomników historii) lub społeczności światowej (*Lista dziedzictwa światowego*). W złożonej rzeczywistości, w której przeplatają się różne grupy interesów, zapisy ustawy są jednak często interpretowane różnie, a formy ochrony nie zawsze odpowiadają potrzebom.

Stan ochrony katowickich zabytków

Obecne nakłady na konserwację i renowację zabytków oraz gwałtowne przemiany w przestrzeni miejskiej uniemożliwiają zachowanie całości dziedzictwa w dobrym stanie. Trzeba raczej dokonać inwentaryzacji posiadanych zasobów i zastanowić się, które z nich warte są ocalenia [Purchla, 2009: 29]. W przypadku krajobrazu kulturowego Katowic uwaga władz miasta powinna się skupić na tych elementach krajobrazu kulturowego, które świadczą o jego odrębności i stanowią potencjał rozwojowy. Do najbardziej charakterystycznych zabytków Katowic należą te związane z dziedzictwem przemysłowym oraz architekturą modernistyczną (zarówno z okresu dwudziestolecia międzywojennego, jak i z czasów PRL-u) i to właśnie one powinny być objęte różnymi formami ochrony.

Ewidencja zabytków

Ewidencja katowickich zabytków dostępna jest on-line na stronie Urzędu Miasta [*Gminna Ewidencja Zabytków – Katowice*, 2013], ale większość kart ewidencyjnych, które tam się znajdują, zawiera szcątkowe informacje na temat obiektów, często nieobejmujące nawet daty ich powstania. Konieczna jest rewizja istniejących wpisów, zarówno pod kątem ich zawartości merytorycznej, jak i stanu, może się bowiem okazać, że część z nich uległa przekształceniu lub zniszczeniu. Niezbędne jest również dokonanie waloryzacji terenu – rozumianej jako „przydatność przestrzeni do realizacji określonych celów” [Cieślak, 2012: 42], w tym wypadku pełnienia zarówno funkcji społeczno-gospodarczych (turystyka), jak i identyfikacyjnych (poczucie przynależności do danej wspólnoty kulturowej).

Rejestr zabytków

W rejestrze zabytków Katowic znajdują się 193 wpisy (stan na dzień 18 listopada 2013 roku)², z czego 66 obiektów to zabytki techniki. W tej grupie aż 47 obiektów to domy robotnicze znajdujące się w Giszowcu. Gdyby więc zastąpić pojedyncze obiekty wpisem całego układu urbanistycznego (tylko na potrzeby statystyczne, bo prawnie jest to bardziej skomplikowane), to na terenie Katowic znajdowałoby

² Dane udostępnione przez Śląskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

się 147 zabytków wpisanych do rejestru, z czego tylko 20 stanowiłyby zabytki techniki. Liczba ta jest więc zadziwiająco mała, biorąc pod uwagę przemysłową historię miasta.

Ważnym zespołem budynków, wpisanych do rejestru, jest kopalnia Katowice, powstała w 1823 roku, usytuowana niemalże w samym śródmieściu. Cały kompleks stanowi zbiór 20 ceglanych, eklektycznych budynków z trzema szybami wyciągowymi. Obecnie na tym terenie trwają ostatnie prace dotyczące adaptacji obiektów na potrzeby Nowego Muzeum Śląskiego. Większość kolekcji ma się znaleźć w podziemiach, a zabytkowy szyb Warszawa ma pełnić funkcję wieży widokowej. Stopniowo kolejne budynki mają zostać poddane renowacji i włączone w skład całego założenia [Sasim, 2010: 45–52]. Jest to przykład działania, które przez ochronę istniejącej tkanki i tworzenie nowych przestrzeni (część obiektów zostanie dobudowana) tworzy nowe funkcje dla obszaru głęboko zakorzenionego w lokalnej tożsamości, przyczyniając się jednocześnie do kultywowania dziedzictwa.

Jednym z najbardziej charakterystycznych elementów krajobrazu kulturowego Katowic, oprócz kopalni, są osiedla robotnicze. Do najsłynniejszych z nich należą zaprojektowane na przełomie XIX i XX wieku osiedla Nikiszowiec i Giszowiec, które należą do Szlaku Zabytków Techniki. Osiedle Giszowiec, będące miejscem zamieszkania górników pracujących w kopalni Giesche (stąd wzięła się jego nazwa), zostało stworzone jako miasto ogród. Każda z mieszkających tutaj rodzin współdzieliła niewielki domek, do którego przynależały także zabudowania gospodarcze i ogródek. Wszędzie pełno było zieleni. Wewnątrz osiedla patronackiego znajdowała się także szkoła, mieszkania dla nauczycieli i gospoda. Niestety w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku doszło do wyburzenia znacznej części budynków w związku z budową osiedla Staszic. Historia ta stała się kanwą filmu Kazimierza Kutza *Paciorki jednego różańca* [Szejnert, 2007]. Obecnie część budynków leżących na tych terenach objęta jest ochroną dzięki wpisowi do rejestru.

Wyjątkowo wartościowymi obiektami są także tereny należące do dawnej huty Uthemanna. Architektami tego założenia przestrzennego były te same osoby, które zaprojektowały osiedla Nikiszowiec i Giszowiec – bracia Zillmannowie. Produkcja cynku trwała tutaj od 1912 do 1976 roku. Po zakończeniu eksploatacji obiekty zostały objęte ochroną przez wpis do rejestru. Mimo tych zabiegów obiekty niszczeją, są rozkradane i ulegają kolejnym pożarom [Sasim, 2010: 13]. Kilkakrotnie były podejmowane próby sprzedaży terenu i znalezienia dla niego nowej funkcji, dotychczas jednak wszelkie starania okazały się bezowocne.

Architektura modernistyczna, szczególnie ta związana z poprzednim systemem ustrojowym, jest wciąż deprecjonowana. W całym rejestrze znajduje się zaledwie 30 zabytków związanych z modernizmem. Tymczasem jeden z propagatorów tego stylu, Ryszard Nakonieczny, apeluje: „oceniamy architekturę w kategoriach jej wartości, nie zaś ideologii, której służyła” [Nakonieczny, 2009: 77]. Wyburzenie wszystkich socrealistycznych obiektów w Polsce po pierwsze nie jest możliwe, po drugie prowadzi do utraty naszej tożsamości. Nawet jeśli zdecy-

dowanie negatywnie oceniamy poprzedni ustrój, nie możemy się nie zgodzić, że w dużym stopniu wpłynął on na kształt naszej rzeczywistości i niemożliwe jest stworzenie kolejnej białej plamy w historii.

Istnieją jednak działania oddolne, zmierzające do popularyzacji architektury tego okresu – jak na przykład katowicki szlak moderny, który obejmuje 16 obiektów, między innymi wille i domy mieszkalne, gmach Sejmu Śląskiego, Drapacz Chmur przy ul. Żwirki i Wigury czy kościół garnizonowy. Dziesięć spośród tych zabytków zostało wpisanych do rejestru. W ramach projektu utworzono stronę internetową, dostępne są także przewodniki w formie drukowanej i audio, a w okolicach obiektów przynależących do szlaku znajdują się punkty informacyjne z prezentacją multimedialną [*Modernizm...*, b.r.].

Pomnik historii

Na terenie Katowic znajdują się dwa obiekty, które zostały uznane za pomnik historii. Pierwszy z nich to gmach Sejmu Śląskiego. Wybudowana w latach 1925–1929 modernistyczna budowla w momencie swojego powstania była największym budynkiem administracyjnym. Na 7 kondygnacjach mieszczą się 634 pomieszczenia. Obecnie znajduje się tam siedziba Śląskiego Urzędu Marszałkowskiego i Wojewódzkiego. Za pomnik historii budynek został uznany w 2012 roku [*Katowice – Gmach Województwa i Sejmu Śląskiego*, b.r.].

Rok wcześniej na tej prestiżowej liście znalazło się również osiedle Nikiszowiec. Powstałe w latach 1908–1918 według projektu braci Zillmannów, osiedle było niezwykle nowatorskie. Od początku zelektryfikowane i skanalizowane, z dużymi i przestronnymi mieszkaniami oraz wszelkimi budynkami użyteczności publicznej, jak konsum, czyli ciąg sklepów, magiel, łaźnia, szkoła, szpital, było wzorem do naśladowania [Tofilska, 2009]. Obecnie stanowi ono jeden z najchętniej odwiedzanych przez turystów obiektów przynależących do Szlaku Zabytków Techniki. Czynione są także starania, żeby miejsce znalazło na *Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO*.

Park kulturowy

Dotychczas w Katowicach nie powstał park kulturowy, który miałby chronić znajdujące się na jego terenie zabytki. Ochrona tego typu mogłaby zostać wprowadzona na przykład na terenie osiedli robotniczych – Giszowiec, Nikiszowiec, Murcki, przez co ustawowo chronione zostałyby nie tylko same budynki, ale także krajobraz kulturowy. Poprawie uległaby ponadto estetyka przestrzeni publicznej, między innymi przez zakaz umieszczania niewkomponowanych w całe założenie reklam.

Ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego

Analiza miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, które obecnie swoim zasięgiem obejmują niewielką część miasta, pozwala stwierdzić, że istniejące w nich zapisy dotyczące ochrony krajobrazu kulturowego są zazwyczaj powieleniem wpisów znajdujących się w rejestrze zabytków. Ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego nie jest więc traktowane jako samodzielna forma [*Miejscowe Plany...*, b.r.].

Dobra kultury współczesnej

W *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Katowic* z 2009 roku za dobro kultury współczesnej zostały uznane następujące obiekty: nowy dworzec PKP wzniesiony w 1964 roku – konstrukcja hali dworca; hala widowiskowo-sportowa Spodek oraz pomnik Powstańców Śląskich „Skrzydła Śląskie” wraz z otoczeniem. Studium stanowi także, że mają one być chronione w formie ustaleń zawartych w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego [Studium, 2009]. Takie zapisy zostały zawarte zarówno w dokumencie z 2009, jak i 2012 roku. Ustalenia studium nie są jednak wiążące dla podmiotów spoza administracji publicznej.

Spodek i pomnik Powstańców Śląskich do dziś stanowią wizytówkę miasta i są ważnymi elementami jego tożsamości.

Niestety jeden z najciekawszych przykładów architektury brutalistycznej w tej części Europy na początku 2012 roku został zrównany z ziemią. Wszystko za sprawą budowy nowego dworca i przylegającej do niego galerii handlowej. W 2010 roku Wojewódzka Konserwator Zabytków Barbara Klejmon wydała zgodę na rozbiórkę obiektu. Ta zrealizowana w 1972 konstrukcja opierała się na 16 kielichach, których ściany miały zaledwie kilkanaście centymetrów grubości, stanowiła jedną z niewielu takich realizacji na świecie. Na nic zdały się protesty miłośników architektury, budynek został rozebrany. Generalny Konserwator Zabytków w maju 2011 roku uznał tę decyzję za „rażące naruszenie prawa”, dla „Brutala z Katowic” było już jednak za późno [Springer, 2011: 120–129].

Obiekty nieobjęte żadną z form ochrony

W krajobrazie kulturowym Katowic obecnych jest wiele elementów nieobjętych żadną z ustawowych form ochrony i nieskatalogowanych za pomocą ewidencji zabytków. Często w ich obrębie dokonywane są samowole budowlane niszczące unikatowy charakter kompleksów. Istnieją także przykłady pozytywne – grupy pasjonatów, którzy odnawiają zabytkowe obiekty, wprowadzając do nich nowe funkcje i starając się uzyskać dla nich status obiektu zabytkowego.

Ciekawe założenie architektoniczne znajduje się w dzielnicy, która jeszcze do lat siedemdziesiątych XX wieku leżała poza administracyjnymi granica-

mi Katowic – Murckach. Są to pozostałości po najstarszej kopalni na Śląsku Emanuelssegen, powstałej w 1769 roku, a także dworzec kolejowy i zabudowania mieszkalne z początku XX wieku [Strona internetowa dzielnicy Murcki, b.r.]. Jak wynika z informacji udostępnionych przez katowickiego konserwatora zabytków, czynione są starania, by wpisać zabytkowe osiedle Murcki do rejestru. Obecnie jednak większość obiektów ulega stopniowej degradacji.

Szyb Wilson to jedna z najbardziej rozpoznawalnych w Polsce galerii sztuki współczesnej, która mieści się w dawnym szybie kopalni Giesche i przynależy do Szlaku Zabytków Techniki. Właściciel Johan Bronson sam czyni starania zmierzające do wpisania zabytku do rejestru, co w naszym kraju jest rzadko spotykane, ponieważ wiąże się to z licznymi obowiązkami dla właściciela i niewieloma przywilejami. Podobna sytuacja wystąpiła w przypadku należącego do niego Browaru Mokrskich, który obecnie jest siedzibą Factory Centrum. Ten pochodzący z 1880 roku budynek mieści siedziby 74 firm. Kompleksowo odrestaurowany przez właściciela może być wskazywany jako modelowy przykład wykorzystywania przestrzeni poprzemysłowych do nowych funkcji. Obiekt został wpisany do rejestru zabytków dopiero po zakończeniu kompleksowego remontu, w 1994 roku, a więc konserwator zabytków niejako potwierdził wysoki poziom prac prowadzonych przy obiekcie [Sasim, 2010: 13–20, 71–90].

Oprócz działań związanych z uzyskaniem ustawowego statusu obiektu zabytkowego wiele instytucji publicznych, organizacji pozarządowych i prywatnych inwestorów czyni starania zmierzające do popularyzacji krajobrazu kulturowego Katowic. Przykładowo trzy spośród katowickich zabytków przemysłowych zostały włączone w Śląski Szlak Zabytków Techniki (Nikiszowiec, Giszowiec, Szyb Wilson), który co roku bije kolejne rekordy popularności. W 2013 roku zabytki funkcjonujące w jego ramach odwiedziło 63 tys. osób [*Szlak śrubuje frekwencyjne rekordy*, b.r.]. Postindustrialne przestrzenie wykorzystywane są jako miejsce organizacji imprez kulturalnych, takich jak Tauron Nowa Muzyka, Jarmark na Nikiszu, Industriada, Art Naif Festiwal, co zapewnia im niezwykle klimat i przyczynia się do promocji Katowic.

Budynki pochodzące z czasów, kiedy w architekturze dominował socrealizm, powoli gromadzą coraz większe grono miłośników. Jednym z nich jest Filip Springer, którego książka *Źle urodzone. Reportaże o architekturze PRL-u* [2011] przyczyniła się do wywołania szerokiej dyskusji dotyczącej obiektów powstałych w poprzednim ustroju. Autor przedstawia w niej awangardowe jak na swoje czasy założenia, które wbrew obowiązującej ideologii i dużym problemom z zaopatrzeniem stanowią przykład odważnych realizacji, wartych naśladowania. W związku z deprecjonowaniem całego dorobku Polski Ludowej również jednak te projekty zostały skazane na zapomnienie i w części przypadków zrównane z ziemią mimo wartości, jaką reprezentowały.

Jednym z nich jest zaprojektowana przez Mieczysława Króla i zrealizowana w latach 1967–1972 superjednostka, która z założenia miała być corbusierowską „maszyną do mieszkania” mieszczącą w swoich wnętrzach sklepy, przedszkola, świetlice, ogrody z placem zabaw na dachu czy podziemny parking, będący nowością w owych czasach. Ze względu jednak na trudności z zaopatrzeniem

i problemy natury ideologicznej wiele z tych innowacyjnych rozwiązań nie do czekało się realizacji, co i tak nie umniejsza faktu, że jest to projekt awangardowy w swoich założeniach [Springer, 2011: 148–157].

Warto również zwrócić uwagę na osiedle Tysiąclecia, dominujące w krajobrazie Katowic dzięki charakterystycznym wysokościancom, przypominającym kolby kukurydzy. Zostało zaprojektowane przez Henryka Buszko i Aleksandra Frantę i zbudowane w latach 1970–1978. Nazywane przez mieszkańców „Tauzenem”, jest obecnie jednym z największych osiedli w Polsce. Tutaj na 180 hektarach usytuowano 49 bloków mogących pomieścić 23 tys. mieszkańców (czyli 1/10 populacji miasta), „minimalna odległość między blokami wynosi pięćdziesiąt metrów, grupy wieżowców są tak ustawione, by dzieci idące do szkoły nie musiały przechodzić przez ulicę, nieopodal jest staw, wszędzie pełno zieleni, ławek, boisk” [Springer, 2011: 225]. Osiedle jako zespół architektoniczny objęte jest ochroną prawa autorskiego. W 2007 roku jedna z działek została jednak wyłączona z całości i sprzedana prywatnemu inwestorowi, który wybudował tam kompleks mieszkań, burząc harmonię założenia. Obecnie po ociepleniu i odświeżeniu fasad osiedle nadal zachwyca swoją nowoczesnością [Springer, 2011: 218–228].

Podsumowując rozważania dotyczące prawnych form ochrony, można stwierdzić, że nie są one w pełni wykorzystywane przez władze miejskie i organy im podległe. Szczególny problem stanowi brak ewidencji zabytków znajdujących się na terenie gminy i ich dokładnego skatalogowania. Nie da się bowiem kształtować potencjału rozwojowego na podstawie zasobu, który nie jest do końca zbadany. Ważne jest także stworzenie spójnego systemu ochrony dziedzictwa, na bieżąco monitorującego, czy obiekty objęte ustawową formą ochrony w rzeczywistości jej podlegają. Szansą dla Katowic jest rozwój turystyki, oparty na zabytkach modernistycznych i zabytkach techniki, związany z przyłączaniem kolejnych obiektów do Śląskiego Szlaku Zabytków Techniki, szlaku katowickiej moderny, Europejskiego Szlaku Dziedzictwa Poprzemysłowego (ERIH), czy wpis poszczególnych założeń na *Listę Dziedzictwa Światowego UNESCO*, co z pewnością przyczyni się do wzrostu zainteresowania dziedzictwem tego obszaru. W celu promocji krajobrazu kulturowego miasta należy także wykorzystać zapal pasjonatów, stowarzyszeń i organizacji, które skupiają rzesze członków wokół dziedzictwa stolicy województwa śląskiego, zarówno w jego materialnym, jak i niematerialnym aspekcie. Współpraca wojewódzkiego i gminnego konserwatora zabytków z tymi osobami może przynieść wiele dobrego.

Krajobraz kulturowy w dokumentach strategicznych

Krajobraz kulturowy jako element kształtowania potencjału rozwojowego został ujęty w dokumentach strategicznych zarówno na poziomie gminnym, jak i wojewódzkim oraz krajowym.

W *Strategii Rozwoju Miasta „Katowice 2020”* jako mocna strona w polu strategicznym: „Przedsiębiorczość” zostały wskazane „obiekty mogące przyciągać

turystów: unikatowe kompleksy (dzielnice) zabytkowe, muzea, zabytki techniki, secesja katowicka tworzące atrakcyjny produkt turystyczny miasta” [Katowice 2020, 2005: 40]. W *Strategii promocji Katowic* dziedzictwo kulturowe (zarówno materialne, jak i niematerialne) stanowi bazę potencjału wizerunkowego miasta, na niej wyrasta metropolitalność „marki”, która z kolei staje się podstawą budowania jej alternatywnego charakteru. Te trzy atrybuty (dziedzictwo, metropolitalność i alternatywa) zostały uznane za UPS (unikatową propozycję sprzedaży) marki Katowice [Strategia, 2012: 180–182].

W planie zagospodarowania przestrzennego województwa śląskiego Katowice zostały uznane za „obszar występowania historycznych okręgów przemysłowych – charakterystycznych dla województwa krajobrazów kulturowych”. Twórcy PZPWS podkreślają również, że

(...) wiele cennych obiektów i krajobrazów kulturowych wymaga działań ochronnych dla zachowania unikatowych wartości kulturowych regionu oraz podniesienia jego atrakcyjności i konkurencyjności. Zachowanie historycznych kulturowych krajobrazów jest ważne dla utrzymania spójności społeczeństwa, jego stabilizacji, a także dla tworzenia nowych miejsc pracy, które mogą stanowić alternatywę dla miejsc pracy traconych w restrukturyzujących się tradycyjnych gospodarkach [PZPWS, 2004: 47].

Także dokumenty formułowane na poziomie krajowym upatrują w krajobrazie kulturowym czynnika kształtowania potencjału rozwojowego. W *Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju* istnieje zapis podkreślający, że

(...) konieczne jest określenie przestrzeni mogącej pełnić funkcje symboliczne oraz identyfikacyjne w skali kraju i kontynentu, a także zahamowanie postępującego procesu homogenizacji krajobrazu miejskich obszarów funkcjonalnych. Potrzebne jest również określenie potencjału rozwojowego związanego z zachowaniem wartościowych elementów i struktur przestrzennych obszarów poprzemysłowych i miejskich zdegradowanych oraz mniej eksponowanych krajobrazów decydujących o jakości życia społeczności lokalnych i będących świadectwem historii – także najnowszej [*Koncepcja...*, 2012: 201–202].

Dokumenty formułowane na wszystkich szczeblach są zatem zgodne w swojej wymowie – krajobraz kulturowy może, a nawet powinien, stać się czynnikiem kształtowania potencjału rozwojowego regionów. Jest on ważny zarówno z punktu widzenia mieszkańców (na jego podstawie konstruują oni swoją tożsamość), jak i przyjezdnych (różnorodność krajobrazu kulturowego jest dla nich zachętą do odwiedzania nowych miejsc). Ochrona krajobrazu kulturowego przez ustawowe formy ochrony umożliwi zachowanie części dziedzictwa materialnego dla następnych pokoleń. Dziedzictwo jest bowiem kwestią świadomego wyboru, nie da się zachować wszystkiego, a więc musimy mądrze zdecydować, co chcemy ocalić, by kształtować swój potencjał rozwojowy, ale i zachować tożsamość.

Wnioski

Krajobraz kulturowy jest elementem dziedzictwa materialnego podlegającym ochronie opierającej się zarówno na ewidencjonowaniu, jak i na zarządzaniu obszarem, tak by nie dopuścić do muzeifikacji terenu, a kreatywnie wykorzystać jego zasoby. Na terenie Katowic znajduje się duża liczba obiektów o unikatowej wartości w skali kraju, świadcząca o tożsamości regionu i mogąca stanowić podstawę budowania potencjału rozwojowego. Niestety nie wszystkie ustawowe narzędzia ochrony są doskonałe i w pełni wykorzystywane. Niezbędne są zarówno zmiany ustawodawcze na poziomie centralnym, jak i większa dbałość o ochronę zabytków na poziomie lokalnym, ponieważ, jak wskazuje przypadek huty Uthemanna, nie zawsze objęcie ustawową ochroną wiąże się z zachowaniem budynku w dobrym stanie. Wzrost zainteresowania turystyką industrialną i zabytkami modernistycznymi, coraz większa liczba imprez organizowanych w poprzemysłowych obiektach, a także obecność krajobrazu kulturowego w dokumentach strategicznych wszelkich szczebli pozwalają stwierdzić, że jest to element mogący stanowić ważną podstawę w budowaniu potencjału rozwojowego stolicy Górnego Śląska. Niezbędna jest zatem szczegółowa analiza posiadanego zasobu, poszerzenie ewidencji zabytków o nowe wpisy i szczegółowe skatalogowanie znajdujących się w niej obiektów. Kwestią kluczową wydaje się także waloryzacja zasobu i wybranie takich obiektów, które wyróżniają krajobraz kulturowy Katowic i są silnie związane z dziedzictwem tego miasta. Na nich można oprzeć rozwój turystyki, która przyczyni się do stworzenia nowych miejsc pracy i zmiany wizerunku miasta. Zwiększenie starań dotyczących ochrony krajobrazu kulturowego jest w przypadku Katowic sprawą palącą – z dnia na dzień znikają bowiem wybitne przykłady architektury charakterystycznej dla regionu, które świadczą o jego historii. Kształtowanie potencjału rozwojowego jest niemożliwe bez gruntownej definicji tożsamości regionu i zastanowienia się, co powinno być zachowane dla przyszłych pokoleń.

Literatura

- Bartoszek A., Gruszczyński L.A., Szczepański M.S. (1997), *Miasto i mieszkanie w społecznej świadomości. Katowiczanie o Katowicach*, Wydawnictwo Śląsk, Katowice.
- Cieślak I. (2012), *Wybrane metody waloryzacji przestrzeni zurbanizowanej* [w:] I. Cieślak (red.), *Współczesna waloryzacja przestrzeni zurbanizowanej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, Olsztyn.
- Gawęł Ł. (2012), *Zarządzanie miastem historycznym – dziedzictwo kulturowe w przestrzeni miejskiej (na przykładzie Krakowa)* [w:] E. Orzechowski, Ł. Gawęł (red.), *Zarządzanie. Kultura, media, dziedzictwo*, Wydawnictwo Attyka, Kraków.
- Jałowiecki B., Szczepański M. (2006), *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.

- Konwencja (1976), *Konwencja UNESCO w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturowego i naturalnego, sporządzona w Paryżu dnia 16 listopada 1972 r.*, Dz.U. 1976 Nr 32, poz. 190.
- Konwencja (2011), *Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, sporządzona w Paryżu dnia 17 października 2003 r.*, Dz.U. 2011 Nr 172, poz. 1018.
- Murzyn-Kupisz M. (2012), *Dziedzictwo kulturowe a rozwój lokalny*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, Kraków.
- Sasim B. (2010), *Post-racjonalne przestrzenie*, Katalog zrealizowany w ramach Stypendium Marszałka Województwa Śląskiego w dziedzinie kultury.
- Springer F. (2011), *Żle urodzone. Reportaże o architekturze PRL-u*, Wydawnictwo Karakter, Kraków.
- Szejnert M. (2007), *Czarny ogród*, Wydawnictwo Znak, Kraków.
- Tofilska J. (2009), *Nikiszowiec 1908–2008. Z dziejów osiedla i parafii*, folder prezentujący wystawę zorganizowaną z okazji 100-lecia Nikiszowca przez Muzeum Historii Katowic oraz Parafię pw. św. Anny w Katowicach Janowie.
- Ustawa (2003a), *Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym*, Dz.U. 2003 Nr 80, poz. 717 z późn. zm.
- Ustawa (2003b), *Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*, Dz.U. 2003 Nr 162, poz. 1568 z późn. zm.

Publikacje elektroniczne

- Ewidencja GUS (2014), *GUS. Bank Danych Lokalnych*, <http://www.stat.gov.pl/> [dostęp: 31.01.2014r.]
- Gminna ewidencja zabytków – Katowice*, <http://bip.um.katowice.pl/index.php?s=801> [dostęp: 1.12.2013].
- Katowice – Gmach Województwa i Sejmu Śląskiego*, <http://e-zabytek.nid.pl/Zabytek/szczegoly.php?ID=206> [dostęp 14.11.2013].
- Katowice 2020 (2005), „*Katowice 2020*”. *Strategia Rozwoju Miasta*, Załącznik do uchwały nr LII/1068/05 Rady Miasta Katowice z dnia 19 grudnia 2005 r., <http://bip.um.katowice.pl/dokumenty/2005/12/19/4-52-1068-05z.pdf> [dostęp: 10.10.2013].
- Koncepcja przestrzennego zagospodarowania kraju*, http://www.mir.gov.pl/rozwoj_regionalny/polityka_przestrzenna/kpzk/aktualnosci/documents/kpzk2030.pdf [dostęp: 28.11.2013].
- Miejscowe Plany Zagospodarowania Przestrzennego dla Katowic*, <http://bip.um.katowice.pl/index.php?s=16&r=1221762169&id=1244022616> [dostęp: 14.11.2013].
- Modernizm w Katowicach. Szlak moderny*, <http://www.moderna.katowice.eu/> [dostęp: 14.11.2013].
- Nakonieczny R. (2009), *Pogarda czy troska. Strategie wobec architektury MoMo na Górnym Śląsku*, <http://www.pan-ol.lublin.pl/wydawnictwa/TArch5/Nakonieczny.pdf> [dostęp: 29.11.2013].
- Purchla J. (red.) (2008), *Raport na temat funkcjonowania systemu ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce po roku 1989*, [http://www.kongreskultury.pl/library/File/RaportDziedzictwo/dziedzictwo_raport_w_pelna\(1\).pdf](http://www.kongreskultury.pl/library/File/RaportDziedzictwo/dziedzictwo_raport_w_pelna(1).pdf) [dostęp: 21.11.2013].
- PZPWŚ (2014), *Plan zagospodarowania przestrzennego województwa śląskiego*, http://www.slaskie.pl/przest_plan/pzpw.pdf [dostęp: 10.11.2013].

- Strategia (2012), *Strategia promocji Katowic*, <https://bip.um.katowice.pl/dokumenty/2013/2/7/1360233710.pdf> [dostęp: 30.01.2013].
- Strona internetowa dzielnicy Murcki, <http://www.murcki.eu/> [dostęp: 31.01.2013].
- Studium (2009), *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Katowic*, <http://bip.um.katowice.pl/dokumenty/2009/12/30/1262693839.pdf> [dostęp: 10.11.2013].
- Szlak śrubuje frekwencyjne rekordy*, http://zabytkitechniki.pl/pl/aktualnosci/pokaz/1891/Szlak_srubuje_frekwencyjne_rekordy [dostęp: 7.02.2014].